

Περί αυταρχικών, ρατσιστικών και φασιστικών νοοτροπιών

του Φίλιππου Βαμβουκάκη

«Ζωγράφε, αν έχεις ψυχή μέσα στο σώμα σου, ζωγράφισε και μαύρα αγγελάκια! Κι αυτά πάνε στον ουρανό, κι αυτά τα αγαπάει η Παναγία...», ικετεύει τους ζωγράφους αυτού του κόσμου ένας μαύρος πατέρας που έχασε το μαύρο του παιδί και δε βλέπει πουθενά ζωγραφισμένο ένα μαύρο αγγελάκι. Είναι στίχος στο πολύ γνωστό λατινοαμερικάνικο τραγούδι «ανχελίτος νέγκρος», που με συγκλονιστικό τρόπο επιβεβαιώνει την αποτελεσματικότητα των ρατσιστικών διακρίσεων: και ως νεκρός παραμένεις θύμα τους, δεν πρόκειται ποτέ να αλλάξεις κατηγορία!

Μερικές σημαντικοί παράμετροι ανάπτυξης του ολοκληρωτισμού

Η εξήγηση των ολοκληρωτικών, ρατσιστικών και φασιστικών φαινομένων, ξεπερνάει τη στενά οικονομικίστικη ανάλυση και τις καθαρά ταξικές αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Αφορά τη φύση -σε οικονομικό, ψυχοκοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο- των μαζικών, εντατικών μοντέλων εκμετάλλευσης, παραγωγής πλούτου και μονοδιάστατης κουλτούρας, που επιτυγχάνεται μέσω της χειραγώγησης του ατόμου.

Ο κοινός τόπος καταπιεστικών, ολοκληρωτικών, ρατσιστικών ιδεολογιών βρίσκεται στην αδρανοποίηση του ατόμου, ως λογικά σκεπτόμενου όντος και η ολοκληρωτική ένταξή του χωρίς όρους, σε ομάδες, οι οποίες αναλαμβάνουν να καθοδηγούν και να εξουσιάζουν όλες τις πτυχές της ζωής του. Το άτομο χάνει την υπόστασή του και τη δυνατότητα να σκέφτεται και να δρα βάση λογικών συνειρημών. Τα δικαιώματα του ατόμου, η προσωπική του ελευθερία, η ελευθερία σκέψης και βούλησης εκχωρούνται στον αρχηγό και στην ομάδα, που υποκαθιστούν ολοκληρωτικά το άτομο, αφαιρώντας του τα ιδιαίτερα ατομικά διακριτά του χαρακτηριστικά. Το άτομο λειτουργεί πλέον ως τυφλό όργανο υπακοής και άκριτης αναπαραγωγής των ολοκληρωτικών αντιλήψεων, με οδηγό το τυφλό συναίσθημα, το οποίο μετεξελίσσεται εύκολα σε φανατισμό και βία. Άτομα συμπλεγματικά, πέφτουν θύματα αυτής της ιδεολογίας.

Χωρίς φανατισμό, τυφλή υπακοή και βία δεν μπορούν να υπάρξουν και να επιβιώσουν ολοκληρωτικές ιδεολογίες. Ο φανατισμός επικαλύπτει την ένδεια επιχειρημάτων, το άσπρο-μαύρο αποτελεί βασικό στοιχείο αυτού του εύπεπτου παραλογισμού!

Πως όμως επιτυγχάνεται αυτό; Ποιες είναι εκείνες οι συνθήκες που ευνοούν την ανάπτυξη και εδραίωση τέτοιων μισανθρωπικών ιδεολογιών;

Στις μέρες μας, είναι η πραγματικότητα του κυρίαρχου νεοφιλελεύθερου πολιτικοοικονομικού συμπλέγματος, που καθορίζει τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις, -που εκπορεύεται από τη νομοτέλεια της με κάθε μέσο μεγιστοποίησης του κέρδους-, να αναιρεί και να παραβιάζει καθημερινά θεμελιώδεις δημοκρατικούς κανόνες και συμβόλαια που είχαν συναφθεί με την κοινωνία. Ο περιορισμός της λαϊκής κυριαρχίας και η οικοδόμηση του αυταρχικού κράτους, στρώνουν το δρόμο σε αυτοαναγορευόμενους προστάτες, να υποκαταστήσουν την «αποτυχημένη» δημοκρατία με την αρχή του ενός. Η συλλογική κοινωνική συνείδηση προπαρασκευάζεται στην ιδέα «ότι η πολλή δημοκρατία

βλάπτει» και ότι ένα ισχυρό χέρι προστασίας και επιβολής της τάξης είναι αναγκαίο!

Η απομυθοποίηση της δημοκρατίας και των θεσμών, ο εξευτελισμός του κοινοβουλίου, η έκπτωση των ηθών, η μαζική ανεργία, η διαφθορά, η ανασφάλεια, η ανέχεια, η ανεργμάτιστη κουλτούρα ενός αγοραίου, ψευδεπίγραφου τρόπου ζωής, δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης ρατσιστικών, φασιστικών και ολοκληρωτικών ιδεολογιών. Η κρίση δημιουργεί κίνητρα στους ιδεολογικούς προπαγανδιστές του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας. Το κίνητρο είναι το κέρδος. Ο ρατσισμός, ο φασισμός και ο εθνικισμός, παρέχουν δύναμη, εξουσία και δυνητικά οικονομικά οφέλη στους εκφραστές των ιδεολογιών αυτών.

Υπάρχει όμως και μια κατάσταση «αναμονής», μια λανθάνουσα υποβόσκουσα κατάσταση ανάπτυξης του ρατσισμού, του φασισμού, του ολοκληρωτισμού και του αυταρχισμού. Αυτή η κατάσταση διαμορφώνεται από την ανάγκη του συστήματος για δημιουργία καταναλωτικών πρότυπων και πλαστών αναγκών. Το άτομο βιώνει την κενότητα και την αδράνεια της καθημερινότητας, την πλασματική ελευθερία επιλογής, μέσα από την μερική ικανοποίηση προκαθορισμένων, επίπλαστων αναγκών. Η κυρίαρχη ιδεολογία, η κοινωνία και ο άνθρωπος που διαμόρφωσε ο καπιταλισμός είναι μονοδιάστατες. Ο άνθρωπος και η κοινωνία χάνουν τη δυνατότητα του ουσιαστικού τους αυτοπροσδιορισμού, απογοητεύονται από το πλαστικό περιτύλιγμα των επιφανειακών συναισθημάτων, των ψευδών, ακόρεστων και ανικανοποίητων ταυτόχρονα αναγκών, αναζητώντας αυθεντικές-αρχέγονες εμπειρίες, που θα καλύψουν το συναισθηματικό κενό.

Ο Χέρμπερτ Μαρκούζε προσδιόρισε τις «ψευδείς» ανάγκες», ως αυτές που καθορίζονται «από δυνάμεις εξωτερικές» που ο άνθρωπος δεν μπορεί να ελέγξει, γιατί «έχουν ετερόνομη ανάπτυξη και ικανοποίηση». Τέτοιες «ψευδείς» ανάγκες δημιουργούν μια «ευφορία μέσα στην δυστυχία».

Γράφει ο Μαρκούζε: «Να αναπαύεσαι, να διασκεδάζεις, να δρας και να καταναλώνεις όπως όλοι οι άλλοι, να αγαπάς και να μισείς ό,τι αγαπούν και μισούν οι άλλοι, αυτό στο μεγαλύτερό τους μέρος είναι ανάγκες πλαστές».

Σήμερα, στη δίνη της κρίσης, που ούτε αυτές οι ψευδείς ανάγκες δεν μπορούν πια να ικανοποιηθούν, θα πρέπει να μιλήσουμε για «δυστυχία μέσα στη δυστυχία»!

Ο T.W. Adorno με την έρευνά του ανέδειξε μια άλλη πτυχή: Ότι οι προκαταλήψεις αποτελούν εγγενές γνώρισμα ενός συγκεκριμένου τύπου προσωπικότητας. Οι αιτίες για τα φαινόμενα του ρατσισμού και του φασισμού θα πρέπει να αναζητηθούν στο λεγόμενο «αυταρχικό χαρακτήρα». Ο αυταρχικός χαρακτήρας έχει ως βασικά γνωρίσματα την αυστηρή προσήλωση σε κανόνες και αρχές, καθώς και την παθολογική αναζήτηση και εξάρτηση από καθοδηγητές. Οι αιτίες που οδηγούν στη δόμηση του αυταρχικού χαρακτήρα ανιχνεύονται από τον Adorno στο οικογενειακό περιβάλλον και ειδικότερα στον αυταρχικό τρόπο αγωγής, που εκφράζεται κύρια μέσα από τις απαιτήσεις του πατέρα (ο οποίος ταυτίζεται με την απόλυτη εξουσία) για τάξη, υπακοή, υποταγή, και καταπίεση της σεξουαλικότητας. Τα παιδιά που ανατρέφονται σε ένα αυταρχικό οικογενειακό περιβάλλον μαθαίνουν να υποκύπτουν, αλλά και ταυτόχρονα να αγαπούν την εξουσία του πατέρα. Η ταύτιση με τον «καταπιεστή πατέρα» και η ταυτόχρονη υποταγή σε αυτόν, δημιουργεί στρατηγικές αποφυγής της τιμωρίας και απόκτησης της εύνοιάς του. Ο θαυμασμός στον «θύτη-τιμωρό» δεν επιτρέπει την έκφραση αμφισβήτησης των παιδιών απέναντι στους γονείς τους και αναζητούν «εναλλακτικούς» στόχους. Αντικείμενα της επιθετικότητάς τους γίνονται συνήθως άτομα τα οποία θεωρούνται «ανίσχυρα» ή «κατώτερα». Σύμφωνα με τον

Adorno, η ψυχική δομή μιας τέτοιας προσωπικότητας χαρακτηρίζεται από ισχυρές τάσεις εθνοκεντρισμού τόσο στη σκέψη, όσο και στη δράση. Η ομάδα προέλευσης (φυλή) αποτελεί κριτήριο αξιολόγησης των υπολοίπων ομάδων, οι οποίες και απαξιώνονται. Η απαξίωση του «άλλου», του διαφορετικού, τονώνει το αδύναμο «εγώ». Εάν σε αυτές τις υποκειμενικές συνθήκες ανάπτυξης «αυταρχικών χαρακτήρων» προστεθεί το αντικειμενικό πλαίσιο μιας γενικευμένης πολυεπίπεδης κρίσης, που απειλεί την υπόσταση των κοινωνιών, έχουμε το εκρηκτικό μίγμα ευδοκίμησης και αποδοχής βίαιων, αυταρχικών, ρατσιστικών και φασιστικών ιδεολογιών και πρακτικών.

Που στηρίζεται ο ρατσισμός και ο φασισμός;

Ο ρατσισμός, ο φασισμός και οι εθνικιστικές θεωρήσεις είναι αντιδιαλεκτικές. Στηρίζονται στη δαιμονοποίηση, στη λογική του άσπρου-μαύρου, στο φανατισμό, στο «βιολογισμό» στην «επιστημονική» διαστρέβλωση και στη συκοφαντία. Ο ρατσιστικά «σκεπτόμενος» ισχυρίζεται, ότι τα ανώτερα χαρακτηριστικά της φυλής προέρχονται από τη βιολογική της ανωτερότητα. Αιτιολογεί συνεπώς το αίσθημα πολιτιστικής ανωτερότητας με βιολογικά επιχειρήματα. Αποδίδει τις πολιτιστικές διαφορές σε βιολογικούς παράγοντες. Με άλλα λόγια πιστεύει ότι οι συγκεκριμένοι τρόποι συμπεριφοράς όπως η οικογενειακή δομή, ο τρόπος διασκέδασης, η στάση απέναντι σε κάθε τι νεωτεριστικό κτλ., είναι θέμα κληρονομικό και όχι μαθησιακό. Γενικεύοντας συνεπώς στην απόδοση χαρακτηριστικών οικοδόμησης ενός ψευδεπίγραφου ΕΜΕΙΣ σε σχέση με τους ΑΛΛΟΥΣ, δημιουργούνται επικίνδυνα στερεότυπα.

Τι δημιουργεί η συστηματική συκοφαντική προπαγάνδα; Τεχνητούς εχθρούς! Ποιοι έχουν ανάγκη τους εχθρούς; Αυτοί που θέλουν να φανατίσουν και να αποπροσανατολίσουν! Η βία, η οποία υποβόσκει σε λανθάνουσα κατάσταση στο υπογάστριο της κοινωνίας, λόγω της αποτυχίας του συστήματος να δώσει προοπτική, να ικανοποιήσει πραγματικές ανάγκες και να παράγει δικαιοσύνη, βρίσκει διέξοδο σε απλουστευτικές αναλύσεις, που φέρνουν στην επιφάνεια αντανάκλαστικά, πρωτόγονα ένστικτα επιβίωσης, με ωμότητα, παραβλέποντας τη γενεσιουργό αιτία διάλυσης του κοινωνικού ιστού και των θεσμών ισοπολιτείας. Αφήνουν δηλαδή την εκμεταλλευτική και ανελεύθερη ουσία του συστήματος ανέγγιχτη!

Η ιδεολογική και αξιακή ένδεια του συστήματος, αντικαθίσταται από προκαταλήψεις, από μεταφυσικές θεωρήσεις, από μυστικιστικές τελετές μύησης, από πρακτικές συμπεριφοράς αγέλης. Η απόλυτη εξουσία εκπορεύεται από το «φωτισμένο» αρχηγό. Η δομή είναι αυστηρά στρατιωτική, σεξιστική και φαλλοκρατική, η τυφλή υπηρετήση του ΣΚΟΠΟΥ, η απόλυτη υπακοή, νομιμοποιούν οποιαδήποτε ωμότητα, οποιοδήποτε έγκλημα. Η εντολή του αδιαμφισβήτητου αρχηγού λειτουργεί, ως ο καινούργιος «υπέρτατος λόγος», που θα πρέπει να υπηρετηθεί δίχως παρέκκλιση. Ο αρχηγός και η ομάδα, λειτουργούν ως ο νέος αυταρχικός «πατέρας», ως η νέα υπέρτατη αρχή υπακοής, αλλά και ως υπέρτατος τόπος απόλυτου θαυμασμού και θαλπωρής, μέσα στον οποίο το άτομο νοιώθει απόλυτη σιγουριά. Βιώνει όμως ταυτόχρονα και την απόλυτη εξάρτηση, γιατί «χαρίζει» την προσωπικότητά του.

Η νομιμοποίηση της άσκησης ωμής βίας ενάντια στο στοχοποιημένο εχθρό, συμβαίνει φυσιολογικά, χωρίς συνειδησιακές αντιρρήσεις, χωρίς ηθικούς φραγμούς, επειδή η προπαγάνδα έχει αναγάγει τον αντίπαλο της φυλής, -της οποίας τα εντέχνως διογκωμένα θετικά χαρακτηριστικά, αντιπροσωπεύουν ένα είδος υπέρτατης θρησκείας- σε ένα

υποδεέστερο όν, που όχι μόνο δεν αξίζει δικαιωμάτων, αλλά και πρέπει να εξοντωθεί!

Πως μπορεί να οπλιστεί το χέρι ενός με χριστιανική ηθική γαλουχημένου πολίτη, ενάντια σε έναν ξένο πρόσφυγα, ενάντια σε έναν ξένο μετανάστη βιοπαλαιστή, ενάντια σε έναν διαφορετικής ιδεολογίας πολίτη; Με την κάλυψη της ομάδας και με την πεποίθηση ότι ο «εχθρός» απειλεί την υπόσταση του έθνους, της ράτσας, της φυλής, ότι ο «εχθρός» είναι παράσιτο, που πρέπει να εκλείψει! Είναι η λογική του να «ξεβρομίσει ο τόπος» όχι όμως από το άδικο εκμεταλλευτικό πολιτικοοικονομικό σύστημα, αλλά από τα «μιάσματα», από τα ξένα παράσιτα που δήθεν αμαυρώνουν, απομυζούν τους χυμούς και απειλούν τα χαρακτηριστικά της φυλής.

Ο εχθρός στην αντίληψη των φασιστοειδών δεν αποτελείται από ξεχωριστές προσωπικότητες. Αμφισβητείται με αυτόν τον τρόπο η ανθρώπινη υπόστασή τους! Συνειδητοποιούνται ως εμπράγματα αντικείμενα, ως υποδεέστερα όντα, που μπορούν και πρέπει να εξαφανιστούν και να καταστραφούν, δίχως συνειδησιακές ενοχές.

Το ίδιο μπορεί να συμβεί και με τους γηγενείς που είτε παρεκκλίνουν από το «φυσιολογικό» - γενικά αποδεκτό, ή το ιδεατό, ιδεολογικά φορτισμένο φυλετικό «πρότυπο», είτε απλά διαφωνούν και αντιτάσσονται στα στερεότυπα, την απολυτότητα και τον αυταρχισμό του εθνικισμού, του ρατσισμού και του φασισμού.

Τα ιστορικά παραδείγματα είναι πολλά και στοιχειοθετούν μια θανάσιμη απειλή για όλη την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Τα εκατομμύρια θύματα στο βωμό των ολοκληρωτικών ιδεολογιών, του εθνικισμού, του ρατσισμού και του τυφλού φανατισμού, πιστοποιούν τον κίνδυνο για ολόκληρη την κοινωνία! Εβραίοι, κομμουνιστές, ιδεολογικοί και κομματικοί αντίπαλοι, αλλόθρησκοι, μαύροι, σκουρόχρωμοι, ξένοι! Ο κατάλογος των θυμάτων του ρατσισμού και του ολοκληρωτισμού δεν έχει τέλος!

Τι να κάνουμε; Έχουμε την ευθύνη του να είμαστε ελεύθεροι!

Χρειαζόμαστε ως κοινωνία μια μεγάλη επανεκκίνηση με όρους διαφωτισμού, με όρους ανθρωπισμού και διαλεκτικής σκέψης. Χρειαζόμαστε μια μεγάλη επανάσταση αξιών και πολιτισμού, μια μεγάλη παιδαγωγική, κοινωνική, πολιτιστική, πολιτική και κοινωνική αναγέννηση, μια αλλαγή παραδείγματος στην ατομική και κοινωνική μας συμπεριφορά! Χρειάζεται ατομικό και συλλογικό πολιτικό θάρρος!

Ο οδηγός του μίσους και της περιχαράκωσης, θα πρέπει να αντικατασταθεί στα σχολικά κιάλας χρόνια, από τη χάραξη ενός δρόμου κατανόησης, συζήτησης, πολλαπλών ερμηνειών, βιωματικής συνδυαστικής διδασκαλίας και διαπαιδαγώγησης σε επίπεδο παιδιού, οικογένειας και κοινωνίας.

Οφείλουμε να προτάξουμε τη δημιουργική, πλουραλιστική, δημοκρατική διαπαιδαγώγηση, την πολυσύνθετη κοινωνική, πολιτική και ατομική μόρφωση στη θέση του παπαγαλίστικου αναμασήματος έτοιμων, ιδεολογικά μονομερώς φορτισμένων «τροφών». Οφείλουμε να ομολογήσουμε την οικουμενικότητα του ελληνικού πολιτισμού, όχι ως κανόνα υπεροχής αλλά ως παρακαταθήκη συνεργασίας και ειρηνικής συμβίωσης. Οφείλουμε να

αποκαλύψουμε, ότι η περίθαλψη και η απατηλή θαλπωρή του εθνικισμού έχει οδηγήσει και θα οδηγήσει ξανά στην ολοκληρωτική καταστροφή της πατρίδας.

Οφείλουμε στην πατρίδα, τον πολιτισμό, στον εαυτό μας και στην κοινωνία να πάρουμε ο καθένας επιτέλους θέση, απέναντι στην καθημερινότητα του υφέρποντος εκβαρβαρισμού και του φασισμού, οφείλουμε να έχουμε το κουράγιο να αποκαλύπτουμε και να δείχνουμε την αντίθεσή μας στο ρατσισμό, σε κάθε έκφραση της καθημερινής μας συμπεριφοράς!

Σε μια τέτοια «μονοδιάστατη κοινωνία» πού ζει ο άνθρωπος, ο ίδιος πρέπει να δώσει λύσεις, να καθορίσει κριτήρια προτεραιότητας και να διακρίνει το αληθινό από το πλασματικό, τις αληθινές από τις επίπλαστες ανάγκες. Αυτό θα πρέπει να γίνεται με προσωπική ελευθερία και όχι με όρους επιλογών που μας επιβάλλονται έξωθεν, γιατί η δυνατότητα να επιλέγεις ελεύθερα αφέντες οποιασδήποτε μορφής, δεν εξαλείφει ούτε τούς αφέντες ούτε τούς δούλους.

Μέσα από αυτήν την προοπτική, πρέπει να επανακαθορίσουμε πρακτικά την έννοια της ελευθερίας. Σύμφωνα με το Marcuse Οικονομική ελευθερία θα πρέπει να σημαίνει απελευθέρωση από την οικονομία, από τον καταναγκασμό που ασκείται μέσω των οικονομικών σχέσεων και δυνάμεων, απελευθέρωση από την καθημερινή πάλη για την ύπαρξη, απαλλαγή από την ανάγκη να κερδίζουμε τη ζωή μας. Πολιτική ελευθερία θα πρέπει να σημαίνει απελευθέρωση από την πολιτική αυτή, που πάνω της τα άτομα δεν μπορούν να ασκήσουν ουσιαστικό έλεγχο. Πνευματική ελευθερία θα πρέπει να σημαίνει αποκατάσταση της ατομικής σκέψης, πνιγμένης σήμερα από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και θύμα της κατευθυνόμενης μονοδιάστατης διαπαιδαγώγησης κι ακόμη θα πρέπει να σημαίνει ότι θα πάψουν να υπάρχουν κατασκευαστές της "κοινής γνώμης" κι ακόμη και κοινή γνώμη.

Η πραγματική ελευθερία, που προκύπτει από τη χειραφέτηση και συνειδητοποίηση του ατόμου, από το σπάσιμο της χειραγώγησης του, αποτελεί κλειδί αντιμετώπισης των ολοκληρωτικών ιδεολογιών και των προκαταλήψεων.

Η σχολική διαπαιδαγώγηση καλείται να παίξει έναν πάρα πολύ σημαντικό ρόλο, ως προς τους άξονες κατανόησης της σύγχρονης πολύπλοκης παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας, με τρόπο που να διαμορφώνει ελεύθερες, αυτοδύναμες, αυτόβουλες, υπεύθυνες προσωπικότητες και όχι άβουλους, παθητικούς και ανασφαλείς πολίτες, εγκλωβισμένους στην ιδεοληψία, την εσωστρέφεια και τις προκαταλήψεις. Χρειάζονται σύγχρονα παιδαγωγικά μοντέλα δημιουργικής διαπαιδαγώγησης, καλλιέργειας της αλληλεγγύης, ενίσχυσης της φαντασίας, της υπευθυνότητας και της βιωματικής μάθησης. Μόνο έτσι μπορεί να σπάσει ο φαύλος κύκλος των στερεοτύπων και των αυθαίρετων, καταστροφικών γενικεύσεων.

Κοινωνίες που επιθυμούν να είναι ελεύθερες, οφείλουν να δημιουργούν τις προϋποθέσεις, ώστε να «παράγουν» προσωπικότητες, οι οποίες να μπορούν να αντέχουν να επιλέγουν, το να είναι πραγματικά ελεύθερες!

Η εκχώρηση των δικαιωμάτων μας ως πολιτών σε οποιαδήποτε «αρχή», η «ανάθεση» σε οποιονδήποτε να «καθαρίσει» για λογαριασμό μας –φυσικά με τους όρους του- σημαίνει αυτόματα υποταγή και συνενοχή. Σημαίνει συνειδητή αποδοχή «προϊόντων εγκλήματος»!

Φίλιππος Βαμβουκάκης, Κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, Επιστήμη φυσικής αγωγής και αθλητισμού, Georg August Universitaet Goettingen

Βιβλιογραφία:

Dan Diner (Hg): Zivilisationsbruch, Denken nach Auschwitz, Frankfurt a.M. 1988

Franz Neumann: Demokratischer und autoritaerer Staat, Frankfurt a.M. 1986

Heidrun Hesse: Vernunft und Selbstbehauptung, (Kritische Theorie als Kritik der neuzeitlichen Rationalitaet), Frankfurt a.M. 1986

Helge Pross, Eugen Buss (Hg): Soziologie der Masse, Heidelberg 1984

Herbert Marcuse: Der eindimensionale Mensch, Frankfurt a.M. 1988

Sergio Fabrini, Pierre V. Zima, (μετάφραση Κωνσταντίνος Α. Κατσουρός), Κρίση του λόγου και μεταμόρφωση του υποκειμένου (μελέτες για τον Max Horkheimer και τον T.W. Adorno), Αθήνα 1992

Theodor W. Adorno: Studien zum autoritaerem Charakter, Frankfurt a.M. 1995

Werner Brede (Hg): Max Horkheimer, Gesellschaft im Uebergang, Frankfurt a.M. 1981

Μάικλ Λίμποβιτς: Χτίζοντας το σοσιαλισμό του 21ου αιώνα: Η λογική του κράτους, (μετάφραση, επιμέλεια, Έλενα Παπαδοπούλου), Αθήνα 2010

Παπαγιάννη Βούλα: «Προσεγγίσεις της ψευδοθεωρίας του ρατσισμού. Κριτήρια ανίχνευσης ρατσιστικών προτύπων» στο: Μάρκου Γεώργιος, Παρθένης Χρήστος (επιμέλεια): «Διαπολιτισμική εκπαίδευση - Θεωρία

και πράξη», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011